

видається авторам недостатнім, зважаючи на відзначені дидактичні вимоги щодо рецептивних і продуктивних комунікативних навичок учнів, як, наприклад, у рецептивній галузі:

- незнання дієслова, його виду, видових партнерів;
  - незнання окремих граматичних форм;
  - незнання граматико-синтаксичної валентності дієслова;
  - незнання семантики дієслова і контекстів його вживання;
- у продуктивній галузі:
- неточність в утворенні видових пар;
  - неточність у виборі видового партнера;
  - неточність в орфографії та утворенні морфологічних форм;
  - неточність у граматико-синтаксичній валентності.

Виходячи з відзначеного, автори граматичного словника створили оригінальну макро-, мікродструктуру словника, тобто відповідні напрямки використання інформації — вертикально і горизонтально сегментовану будову текстових блоків, які можна використовувати як глобальне інформаційне джерело та окремо. Таким чином, концепція граматичного словника і сам словник відповідають своїми активними й пасивними функціями поставленим дидактичним і методичним вимогам. Граматичний словник українських дієслів є насамперед рецептивним словником для перекладу з іноземної мови на рідну і тільки у другу чергу є поліфункціональним. Він пов'язує фонетичну, морфологічну і синтактико-семантичну інформацію із стилістичними даними і даними про еквівалентність дієслів, ілюструє нормативне вживання дієслів прикладами іноземною мовою.

Граматичний словник уможливує перенесення його макро- й мікродструктури на інші класи слів, складені з семантично-граматичного погляду. Це забезпечить належний рівень у викладанні мови як іноземної.

Наталія Дзюбітина-Мельник (Україна)

УКРАЇНСЬКИЙ БУКВАР¹. ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Буквар (далі — *Б*) за своїм основним призначенням — навчальна книга, тому не дивно, що вся увага теоретичної і практичної думки педагогів завжди була зосереджена на забезпеченні саме цієї функції. Нас же цікавить інша, як здається, не менш важлива функція *Б* — виховна, особливо якщо трактувати *Б* у дусі гуманітарної освіти М. Бахтіна. По суті, і досі не розроблені методологічні засади цієї вічної, але постійно оновлюваної книги, скеровані на реалізацію виховної функції. А проте, хоч як це не парадоксально, вони склалися давно, існуючи

в латентній формі. Ці засади — логічний наслідок певних взаємопов'язаних явищ. Окреслімо їх лише пунктирно: 1. Кінцева мета виховання людини, що виправдовує її буття як особливого виду біологічної істоти, — формування одухотвореної особистості. 2. Духовність об'єктивується в культурі. 3. Культура завжди національно-конкретна, вона є універсальний спосіб поділу світової спільноти на групи. 4. Психічним підложжям таких груп є національна психологія у 3-х проявах: національна ідентичність (ідентифікація), національний характер і національні почування. Отже, національна психологія — основний важіль духовності, що знайшло відображення в українських *ББ* від початку їх появи в середині XIX ст. З трьох складників національної психології найраніше і найбільш усвідомлюваною виявилась національна ідентичність. На динаміці її втілення у *ББ* ми й зосередимо свою увагу.

І період в історії українських *ББ* охоплює 1857—1862 рр. — час виходу з друку перших *ББ* новою українською літературною мовою. Крім того, всупереч відомим заборонам 1882 р. у Києві з'являється Б. О. Конинського, а 1899 р. — О. Потебні, складений не пізніше 1862 р. Поява *ББ* стала можливою внаслідок деякої лібералізації політики в Росії, що спричинилося до поживлення українського руху. Упорядники *ББ* в більшості своїй не були професійними шкільними вчителями, але як представники української інтелігенції вважали своїм обов'язком просвітити народ як у плані грамотності, так і щодо усвідомлення власної самобутності. Тим самим стверджувалася одна з триєдиних методологічних засад виховного плану, якщо мати на увазі національну психологію за основу. Практично всі *ББ*, починаючи від першого, Кулішевого 1857 р., забезпечують виховання ідентичності через весь спектр параметрів, що в сучасній науковій літературі вважається нормативним. Це — територія, самоназва, культура, мова, історія (Сміт, 23, 30). Так, у кожному *Б* фігурують слова та вирази *Україна*², *українська мова*, *по-українськи*, *українська граматка*. Культура представлена переважно фольклором. Є візуальна семантизація деяких етнографічних атрибутів (одяг, інтер'єр, краєвид тощо). Знаменним було вміщення окремої інформації про Т. Шевченка. Разом з тим, конкретні форми ідентифікації відбили певну обмеженість української інтелігенції того часу. Це пояснюється, з одного боку, порівняною молодістю відроджуваного з кінця XVIII ст. українського руху, а з другого — народницькою ідеологією, що залишилася панівною протягом цілого століття (Лисяк-Рудницький, т. 2, 67, 91). На *ББ*, безсумнівно, позначився і тиск цензури. Зокрема, самоназва *український люд* трапляється рідко (Ященко). Зміст *ББ* окреслює коло суто селянських інтересів. Орієнтація на урбанізоване суспільство виражена слабо. Пор. слова у Б. О. Потебні: *орган*, *лінія*, у Л. Яшенка: *карватка*, *фіга*, *фуга*. Професійна культура представлена обмежено (переважно творами Т. Шевченка, пізніше Л. Глібова). У цей період ще повною мірою не осмислена потреба прищеплювати народу тяглість його історії, починаючи від княжих часів. Лише П. Куліш у доповненнях

до текстів *Б* згадує княжу Русь. А саме слово *князь* трапляється у *Б* О. Потебні.

II період історії українських *ББ* ще коротший, ніж I. Книги початкової освіти встигли вийти протягом 1906—1907 рр. Серед упорядників такі визначні педагоги, як С. Русова, Б. Грінченко, С. Черкасенко, Т. Лубенець (Норець). До появи серії нових *ББ* спричинилися знов-таки більш-менш сприятливі суспільно-політичні обставини, що склалися у зв'язку з відомими подіями в Росії 1905-1907 рр. У *ББ* II періоду ще виразніше простережується орієнтація на національну психологію як методологічне підложжя у втіленні виховних завдань. І не дивно, адже національна ідея з кін. 80-х рр. XIX ст. остаточно переростає в свідомості української інтелігенції у національну ідеологію (Скрипник, 46; Забужко, 116). На часі стає ширення її в маси (Жир, № 4, 143), у т. ч. через *ББ*. У параметрі ідентифікації з територією типовими стають коннотації типу: *Наша мила Україна — то наш рідний край. Україна — наша мати.* (Грінченко, 1906 р.). З'являється імператив: *Кохай свій рідний край* (Черкасенко, 1907 р.). Прищеплюється думка про територіальну єдність усіх українських земель: *Мій рідний край — уся Україна* (Русова, 1906 р). Україна і самі українці починають мислитися не ізольовано, а в світовому контексті. Пор: *Туреччина, Німеччина, Галичина — то такі землі. Французи і фіни — то такі народи.* (Невоводський). У параметрі ідентифікації через мову стверджується її вартісність: *Наша мова — не полова. Українська мова — наша рідна мова.* (Грінченко, 1907 р.). О. Базилевич називає свій *Б* «Рідна мова». Важливим здобутком II періоду стало широке залучення у параметр ідентифікації через культуру явищ професійної культури, зокрема творів Т. Шевченка, П. Глібова, О. Конського, І. Франка, С. Воробкевича та ін. Більшим став інтерес до явищ урбанізації, хоча суб'єктом інкультурації все одно лишається селянство. Напр. у *Б* О. Базилевича знаходимо такі слова: *картина, струна, сірник, фотографія, флейта, телеграф, шарф, штиль, шаль.* Знаменним були перші прояви свідомого ознайомлення зі світом інших культур. Це засвідчило «готовність до прямого інтеркультурного діалогу» (Забужко, 116) української нації. Напр., Б. Грінченко подає текст про знамениту лондонську собаку-пожежника на ім'я Боб (за відомим твором Л. Толстого).

III букварний період збігається в історичному плані з бурхливою політизацією українського етносу на Сх. Україні. Хронологічно це час існування української держави в трьох відомих іпостасях. З 1917 по 1919 рр. у різних містах України виходить понад десяток україномовних *ББ*, у т. ч. перевидані в авторських редакціях *ББ* С. Русової, С. Черкасенко, Т. Лубенця, відтворено *Б* Б. Грінченка. Фактично до цього періоду належить і *Б* «Сонечко» С. Титаренка 1921 р.; що вийшов вже за часів радянської влади, але своїм духом споріднений з попереднім етапом. Попри кардинальні зміни у поглядах частини інтелігенції, у першу чергу керівної еліти, що дійшли висновку про життєву потребу для української нації мати свою державу, панівними залишалися

федералістичні погляди (Лисяк-Рудницький, т. 2, 69). Навіть провідні українські педагоги не зрозуміли гострої актуальності виховувати у народі державну свідомість. Інтелігенція обмежувала свою місію роботою над формуванням національної свідомості, не бачачи ні половинчастості, ні, головне, згубності такого підходу. Внаслідок цього один з провідних виховавчих параметрів ідентифікації, а саме ідентифікація з територією, залишився на попередньому рівні. Поняття України у *ББ* не конкретизується ні географічно, не політично. Немає жодної згадки про Галичину, Буковину. На сторінки *ББ* так і не потрапили слова *державна, самостійність, незалежність.* Єдиним зрушенням у цьому плані можна вважати одинокі слова *отчизна: Наша отчизна — Україна* (Черкасенко, 1918). Правда, ще більше розширився параметр ідентифікації через професійну культуру за рахунок творів молодих поетів (П. Тичини, М. Підгіранки, В. Самійленка, О. Олеся тощо). Разом з тим, започаткований раніше ряд культурних діячів знов-таки вичерпувався самим Т. Шевченком; дуже мляво підключалися явища інших культур. Негативної оцінки заслуговує і те, що всі *ББ* адресовані були селянським дітям, причому народницький підхід і далі заважав інтелігенції змінити ставлення до архаїчного села, тому орієнтація на урбанізацію виявляється ще слабшою, ніж у попередніх *ББ*.

Загалом же на III етапі створення *ББ*, в історично відповідальний для України момент, педагогічна думка не змогла динамічно відреагувати на потреби часу. Причина цього полягала, очевидно, у невиробленості нової ідеології (Лисяк-Рудницький, т. 2, 264).

IV наступний етап в історії українських *ББ* припадає на 20-ті рр. Протягом 1922—1927 рр. вийшло кілька *ББ*, що за своєю суттю є *ББ* перехідного типу. Їх укладачі, не відкинувшись повністю від традиційних вже методологічних засад (теоретично усвідомлених лише частково — як загальне завдання створити національну школу), звернулися до нових, що впливали з більшовицької ідеології. В різних *ББ* виявляється спільна тенденція: намагання поєднати важелі національної психології (зокрема національну ідентичність), що виросла до рівня ідеології, з важелями зовсім не сумісної з нею новостверджованої ідеології, яка прагнула відповідним чином вплинути на психологію мас. Така спроба, хоч і наївна, але цілком шира, оскільки в цей період ще не було відвертого ідеологічного пресингу з боку Москви, принаймні, на шкільну справу. Звернення до комуністичної (в більшовицькій інтерпретації) ідеології — наслідок не лише втрати державної незалежності Україною, а й прояв банкрутства народницької ідеології, що зайшла у видимому суперечності з потребами політичного буття нації. В тому й весь трагізм четвертого «букварного» періоду (як і загалом національного життя України того часу), що інтелігенція, нарешті досягнувши повної політичної зрілості, усвідомивши потребу творення *нової* нації, соціально і культурно структурованої (Лисяк-Рудницький, т. 2, 461, Чижевський, 307), майже добровільно обрала для цього хибний через свою приреченість шлях.

Найбільш вдалим *Б* з погляду синтезу різних засад здається *Б* під криптонімом М. К., 1922 р. Національна ідентифікація, попри деяку спотвореність її новою ідеологією, представлена тут всіма параметрами. Так, ідентифікація з територією цілком політично окреслена — це Українська Соціалістична Радянська Республіка, правовий суб'єкт, а не просто аморфна земля чи *край*. До того ж, у коротких статтях ідеться про різні географічні координати країни. Ідентифікація через мову підкріплена довідкою про українську мову. Для ідентифікації через культуру залучені не лише фольклорні та авторські твори, а інформативні розповіді про культурних та політичних діячів, неодноразово згадується самоназва корінного населення. В інших *ББ* ідентифікація часто не повна, що саме по собі вже симптоматично. «Територіальна» ідентифікація зводиться до узагальненого образу села, зрідка міста. Ні імпліцитно, ні експліцитно не йдеться про історичну тяглість нації, її самоназву. Більше того, з'являються перші відверті способи заміщення української ідентифікації у російській бік. Так, поряд з традиційними українськими наводяться імена *Мата*, *Шура*, *Маша* (Прохорова-Тобілевіч), *Серьога* (Мухіна) та ін. З нових *ББ* зникають навіть слабкі натяки на присутність інших світових спільнот та їх культур, в чому далася вже ознака одна з основних рис радянської системи загалом — закритість, самоізоляваність. По суті, це були перші симптоми гальмування подальшого розвитку нації. І це в той час, коли навіть *ББ* засвідчили її політичну зрілість, готовність до повної соціальної структуризації. Напр., з'явився окремий *Б* для міста, в інших *ББ* поряд з селянською тематикою вводиться міська, що знаходить і візуальне підкріплення.

V період в історії українських *ББ* найдовший. Можна сказати, він почався постановою ЦК ВКП(б) від 5.08.1931 р. про початкову й середню освіту, що знаменувала остаточний перехід освітньої справи під контроль ЦК ВКП(б). Кінець періоду — 1991 р. 60 років — надто великий-термін, що проектується на досить різні політичні ситуації в колишньому СРСР, проте це позначилося хіба на радянських *ББ* загалом, але аж ніяк не на власне українських, оскільки ставлення більшовиків до України та всіх форм її буття було окреслене ще Леніним і послідовно витримувалося до самого падіння радянської імперії (Костюк). Про методологічні засади *ББ* V періоду можна сказати, що в цій ролі виступила комуністична ідеологія, особливо нетерпима у 30-і рр. до духовних вартостей (що завжди мають національну сутність). Тому й з'явилися тексти типу: *Он вал. На валу коліно. На коліні шатун. Шатун веде колесо* (Арнаутов...). Ідентифікуватися тепер треба було саме з такими здобутками. Правда, в цьому був свій позитив: урбанізація свідомості сільської дитини. Пор. назви текстів у тому ж *Б*: *На заводі. Кіно. Радіо. Трамвай. Телефон*. Від 40-х (післявоєнних) років та в наступні десятиліття знову здобувають собі право художні тексти. Фольклорні — щонайменше. Домінуюче місце серед них посідають ідеологічно найбільш запрограмовані. Т. ч. дитина змалку дезорієнтувалася щодо гуманітарних вартостей.

Попри ці спільні, зрештою, для всіх *ББ* СРСР методологічні засади виховного плану, українські *ББ* мали свою специфіку. Ця специфіка полягала, по-перше, у виразних ознаках русифікації. Фактично до 60-х рр. у *ББ* українськими були хіба мова та художні твори, пропущені через цензурне сито. При тому що поняття Москва, Кремль у вербальній та візуальній семантизації, російські написи на предметах, зображуваних у *ББ*, імена типу *Маша*, *Діма*, *Вова*, *Наташа*, *Серьожа*, прикмети російського національного одягу, побуту, російські краєвиди тощо, фігурували протягом всього V періоду, слова Україна, Київ, як і портрет Т. Шевченка потрапляють на сторінки *ББ* лише з 60-х рр.

Друга специфічна риса українських *ББ*, як і всього українського в СРСР, — тавто провінційності як наслідок продуманої довготривалої політики комуністичного режиму (Лисяк-Рудицький, т. 2, с. 314, 316 і далі). У *ББ* це найвиразніше об'єктивовано в малюнках: сільські краєвиди, по українському вбранні бабусі та дідуся, персонажі народних казок, у т. ч. звірі, також ляльки-сувеніри, а зрідка — і діти на святкових ранках. Зрештою, це була єдино можлива в тих умовах (і то — від 60-х рр.) форма вияву українськості.

VI Новий етап у розвитку українських *ББ* починається фактично з 1992 р. — часу появи *ББ* нового типу. Ми не зупиняємося спеціально на Букварі Н. Скрипченко та М. Вашуленка 1991р., оскільки він поєднав у собі риси *ББ* попереднього періоду з ознаками нового, хоча саме цей *Б* затверджений Міністерством Освіти як основна навчальна книга. Думається, у перспективі не буде єдиного підручника, на що дає підстави сподіватися розмаїття випущених протягом короткого часу *ББ*. Географія їх видань досить широка. Кожен з них так чи інакше відбиває специфіку свого регіону і, отже, може більш прислужитися конкретній дитині. Від часу проголошення незалежності знову гостро актуальним у виховній справі стало завдання, типове для кожної нації, яка поновила свій державний статус, а саме: національно-державне виховання (Янів, 134). Прикметне те, що за відсутності теоретичних розробок методологічних засад виховного плану практично всі *ББ* ґрунтуються, як і в I—III періодах, на національній психології. Причому у більшості випадків укладачі і не підозрюють про таку наступність, що зайвий раз підтверджує слушність обраних засад, їх універсальність і перспективність стосовно розвитку дитини у напрямку духовності *ББ* VI періоду досить виразно засвідчують зрілість української нації як політичного суб'єкта, принаймі її провідника — інтелігенції. Так, при ідентифікації з територією, крім назви *Україна*, фігурують слова *державна*, *незалежність*, *Вітчизна*, *Батьківщина*, *воля*. Україна подається у конкретних географічних реаліях. Пор. назви оповідей: *Гори. Наші ріки. Міста України* (Чередниченко). Аналогічно в ін. *ББ*. При ідентифікації через історію, предків у дітей формується уявлення про тяглість української нації з княжих часів, подекуди — лиш візуально. Ідентифікація через культуру не обмежується знайомством з фольклором та авторською літературою, візуальною семантизацією образу національ-

ного одягу, побуту, ін. етнографічних атрибутів. Головне, що *ББ* розширюють ряд визначних українських діячів як вартісних орієнтирів для дитини (Т. Шевченко, М. Шашкевич, І. Франко, Л. Українка), іноді тільки візуально, як-от у *Б* М. Чорної та Д. Грабара, де фігурують портрети-натяки київських князів, митрополита Могили. Г. Сковороди, М. Грушевського, Б. Грінченка. Почасти залучаються здобутки сучасної цивілізації, актуальні для побуту дитини. У культурну ідентифікацію введені також слова-знаки національної культури та їх візуальна семантизація (типу *калина, козак, писанка*). Разом з тим кожен *Б* нового типу так чи інакше позначений міткою тривалого бездержавного існування України. Подальша розробка методологічних засад виховного плану, безсумнівно, допоможе уникнути типових прорахунків, зробити *Б* справді книгою гуманітарної освіти.

¹ У розвідці охоплені лише ті букварі, що були створені в межах Російської, а згодом радянської імперії.

² Тут і далі фрагменти з *ББ* подаємо згідно з сучасною орфографією.

³ Зазначмо: вираз рідна мова трапляється й у *ББ* Іп.. напр., у передмові *Б* П.Куліша, проте у текст самого *Б* він не був введений.

Арнаутов... — *Арнаутов В. О., Рачинський І. Д* та ін. Буквар. — Одеса, 1931.

Базилевич О. Рідна мова. Український буквар. — Полтава, 1906.

Грінченко Б. Граматика до науки читання й писання. — К., 1907.

Куліш П. Граматика. — Спб., 1857.

Мухіна Е. Читаймо! Новий буквар. — Х., 1926.

Невідовський Г. Українська школа. 1-й рік. Граматика. Читанка. Писання.

Щот. Розрізна азбука. — Чернігів. — 1907.

Потебня А. Руководство къ обученію грамотѣ // Кіевская старина — Август.— 1899.

Прохорова-Тобілевич М. Від хати до школи. (Для міста). — Х., 1927.

Русова С. Український буквар. По підручнику А. Потебні. — К., 1906.

Чередниченко Д. Материнка. Український буквар. — К., 1992.

Черкасенко С. Граматка. — Полтава, 1907.

Черкасенко С. Граматка. — Відень. 1918.

Чорна... — *Чорна М., Грабар Д.* Буквар. — Львів. 1993.

Яценко Л. Граматика задля українського люду. — Москва, 1862.

Бахтин М. Проблема текста // Эстетика и поэтика словесного творчества. — М., 1986.

Жмир В. На шляху до себе. Історія становлення української національної самосвідомості // Філософ. і соціологічна думка. — 1991. — № 2-4.

Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1992.

Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). — К., 1995.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе у 2-х Т. Т. — К., 1994.

Чижевський Д. Історія української літератури. — К., 1994.

Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. — Х., 1928.

Сміт Д. Е. Національна ідентичність. — К., 1994.

Янів В. Нариси до історії Української етнопсихології. — Мюнхен, 1993.